

Source: www.constitution.org

ليتواله

Ketabton.com

يوه لنډه پيژندنه

ليکونکي: ليود سپينسر او اندرسېچ کراوسي

ژباړه: نورالله اتل

پریډی چي رڼا شي

لیتواله د روبانندی هغه څرېکه وه چې په ۱۸ پېړۍ کېنې ټولې اروپا راوبورنوله. ټېکانه خو یې په پاریس کېنې وه مگر ټولې اروپا ته وغزېدله او ان هغو ټاټوبيو ته ورسېدله چې اروپایانو په امریکې کېنې جوړ کړي ول. لیکوالانو او روشندویانو ۱۸ پېړۍ ته د رونا یو پرتمین سوچ ورکړ.

د لیتوالي روشندویانو انګېرله چې دوي د یوه داسې ستر غورځنګ غړي دي چې د بشر د سترګو هیلو او ځواکونو استازیتوب کوي. دوي داسې سمون غوښتونکي ول چې په دې پوره پوره ډاډه ول چې خپل ګاي د رینټینیو، کره کتنې او ورسې په مټ زیاتولای شي.

Source: www.henri-iv.com

(لوي شپاړسم)

(لوي پینځلسم)

(لوي څوارلسم – لمرین باچا)

(لوي دیارلسم)

د ټولواکانو خلا

د فرانسې ټولواکانو لکه لوي دیارلسم (۴۳ – ۱۶۰۶)، لوي څوارلسم – لمرین باچا (۱۷۱۵ – ۱۶۳۸)، لوي پینځلسم (۷۴ – ۱۷۱۰) او لوي شپاړسم (۹۳ – ۱۷۵۴) له پاریس څخه د ګردې نړۍ پلازمینه جوړه کړه، او په همدغه وخت کېنې یې د فرانسې لیتوالي لره هم اورېدونکي و پینځول او هم یې موخه ورله وټاکله.

د لیتوالي ژبه فرانسوي وه. هرڅه چې به په فرانسوي کېنې خپاره شول هغه به د ټولې اروپا لوستې او پوهې ټولنې ته د منلو وړ ول. کومې پرتمینې او سترې لیکنې چې به په لومړي سر کېنې په فرانسوي نه وې لیکل شوې هغه به په زغرده دغه نړۍ واله ژبه کېنې ژباړل کېدل. په ټوله نړۍ کېنې «د پوهې څښتنانو» به ویل چې دوي ټول د فرانسوي لیکوالانو شاګردان دي.

په دغو انډیالانو کېنې لکه د سکاټلنډ د ډېویډ هیوم او ادم سمیت، د امریکې له ټاټوبيو څخه بینجمن فرانکلین او تامس جېفرسن او له میلان څخه سپېسار بېکاریا او داسې نور ول. کله چې

به دوي د پاریس په سالونو کښې ومنل شول نو دوي به ویل چې ایله اوس سم ځای ته راوړسېدل.

د اروپا په درسته وچه کښې کانون پوهانو او شتمني بورژوا فرانسې ته د یوې بېلگې په سترگه کتل.

د سسېکس یوه ودان ځمکه وال خپل زوي ته په لیک کښې ولیکل: «که څوک په فرانسوي پوهیږي نو په ډاډه زړه د ټولې نړۍ سیل کولای شي او هیچیري به د ژبې ستونزه و نه لري ځکه چې د فرانسوي ژبې ویونکي هرچیري شته، او هم به ډېر ښه ملگري پیدا کي. بله هیڅ ژبه داسې نه ده.»

د لیتکي لومړني بخري

په ۶ مارچ، ۱۷۰۶، لارډ شافتسبري په خپل لیک کښې لا کلبرک ته داسې ولیکل:

«یوه برېښنده رڼا په درسته نړۍ خپریږي، په تېره بیا د اینګلستان او هالنډ په دوو ازادو هیوادونو باندې د چرته نه چې اوس د ټولې اروپا چارې سرچینه اخلي.»

د ۱۷ پېړۍ په زیاتره برخه کښې هالنډ په اروپا کښې ازادترین هیواد ؤ. امستردیم هر ډول ازادسوچو او هغو کسانو ته چې له خپله دینه اوبښتي ول پنا ورکوله. په ۱۶۶۷ کښې د انګرېز فلسفي جان لاک (۱۷۰۴ – ۱۶۳۲) یوه لیکنه د زغم په اړوند (An Essay on Toleration) ولیکله. هغه د هغو پروتستانتانو ډېر نیژدې ملگري ؤ څوک چې د کاتولیکي باچا جېمز دویم (۱۷۰۱ – ۱۶۳۳) سره سخت چپ ول.

په ۱۶۸۳ کښې جان لاک اړ ایستل شو چې د هالنډ روترډیم ته تېښته وکوي. هغه هلته خپلې سترې لیکنې لکه، د اینساني پوهنې په اړوند لیکنه (Essay Concerning Human Understanding) او د سرکار دوه تړونونه یا (Two Treatises of Government) ولیکلې. دغه دواړه کتابونه د هغې ورسې په سر کښې ول کومه چې د لیتوالي په ټول پېر کښې خورا گرمه وه.

Source: britannica.com

ويليم درېيم او مېري دويمه

د اینګلستان « پرتمینہ اوښتنه »

د اینګلستان پارلیمان د جېمز دویم له کاتولیکي پلوه کارونو خوښ نه و نو ځکه خو یې هالنډي پروتستانت ویلیام درېیم د اوریج (۱۷۰۲ - ۱۶۵۰) او د هغه انګریزي مېرمنې مېري دویمې (۹۴ - ۱۶۶۲) ته بلنه ورکړه چې د اینګلستان پر تخت باندې کېږي. هغوي هم له هالنډ څخه د اوبو له لارې اینګلستان ته راغلل او د وینې له بهولو پرته خو د کال ۱۶۸۸ « پرتمینہ » اوښتنه یې بریا ته ورسوله.

دغې اوښتنې په څرګنده توګه د انګریزي پارلیمان خپلواکي پخه کړه او په لومړي ځل یې اینګلستان ته د « رېښتو لاسوند » یا « Bill of Rights » هم ورکړو. دغسې نورو سمونو ډېر په زغرده اینګلستان په درسته اروپا کېنې ازادترین هیواد وګرځولو. د زغم کانون (۱۶۸۹) د کوپکړانو په ګډون ډېرو پروتستانتانو ته په ازاده توګه د خپلې ګروهي اجازه ورکړه مګر لا هم هغوي ته د دولتي چوکۍ تر لاسه کولو اجازه نه وه. د اینګلستان کلیسا چې په ځانځاني توګه په ګروهي او پوهنې کوم واک لرلو هغه یې وبایللو. په کال ۱۶۹۵ کېنې هغه وروستي واک هم له لاسه ووتلو چې چاپ به یې تر خپل ګورت لاندې ساتلو.

د رېښتو لاسوند وړاندې کيږي

Source: www.thegloriousrevolution.org

د اوښتنو پېر

دوه سترې پلازمېنې، پاریس او لندن، دواړه په ۱۸ پېړۍ کې په نابېره توګه ډېر په زغرده پراخې شوې. مګر د غښتلي سوداګر اینګلستان پراختیا نوره هم زیاته مانا لرله. د همدغې پېړۍ په لومړنۍ نیمایي کې اینګلستان د کرنې اوښتنه (Revolution) ولیدل او په دیمه نیمایي کې د اینډسټري اوښتون ورپسې ؤ.

په ۱۷۷۶ کې په امریکې کې ټاټوبي راوچت شول او له انګرېزي سترواکۍ سره یې ډغره ووهله. د اوښتون په پایله کې یو د امریکې ستر ملت راڅرګند شو.

د بوسټن ټي پارټي: هغه ستره وژنه چې د امریکې د اوښتون پیلامه شوه

Source: www.blog4history.com

یوه لسیزه وروسته په ۱۷۸۹ کې اولسي پاڅون نه یوازي په فرانسه کې بلکې ټوله نړۍ یې کچه یو داسې اوښتون راوستل چې اغېزې یې لا نن هم روانې دي راڅرګندېږي.

Source: library.brynmawrschool.org

د دغو اوښتنو په راتگ سره د لیتوالي د غوڅنگ د سرخپلانو او انډیالانو ته لاره هواره شوه چې خپلې لوړې هیلې اوس د ټولنې د ښېګرې لپاره په کار واچوي.

سماوارونه، ډېرې او رسنۍ

په دغو شپو او ورځو کېنې د اولسونو راشه درشه هم خورا پراخه شوې وه او د دې ترڅنګ د رسنیو لیکوالان هم ډېر تکره شوي ول او په زړه پورې لیکنې به یې کولې. سماوارونه په لندن کېنې د روښندویانو او انډیالانو د ژوند برخه ګرځېدلې ول. په ۱۷۴۰ کېنې یوازي په وېسټ مینسټر سیمه کېنې تر ۴۰۰ زیات سماارونه ول. انن د اینګلستان نوي پانګ او د ختیځ هند سوداګري ګډوالي (شرکت) هم له دغو سماوارونو څخه ګټه اخیستله. لویډ سماوار (Lloyd's coffee-house) په ۱۶۹۱ کېنې لویډ اف لندن شو چې د سمندري بیمې یو منځي ؤ.

په دغو سماوارانو کېنې به هر ډول راشه درشه کېدله، لکه:

- وګړو به د سود سودا کارونه کول او د هر ډول توکو راکړه ورکړه به کېدله.
- دلته به بېلابېلې ورځپانې او مهالنۍ هم وې چې ناستو کسانو به لوستلې او بیا به وراسه ورباندې کوله
- بېلابېلو کسانو د خپل خوند او ډاډ سره سم ټولنې جوړې کړې وې، لکه ساینسپوهان، هونرمندان او سیاستوال

د لويديز سماوار يو کښل شوي انځور

Source: www.concurringopinions.com

د جان لاک په شان ستر انډيالان به هم دغو سماوارانو ته راتل. په همدې سماوارانو کښې هغه دې پايلې ته ورسېدلو چې ژبه هم د پوهنې درسته ده او د پوهنې په لاره کښې يو خنډ هم دي.

د پوهانو ژبه گرانه وي نو ځکه خو اولس نه پرې پوهيږي.

جان لاک په پاي کښې داسې پرېکړه وکوله:

« پکار ده چې زه خپل چورتونه او اندونه په دومره
اسانه ژبه وليکم چې هر يو لوستونکي وکولای شي
چې ځان پرې پوه کي »

د جان لاک « پاکه تخته »

source: <http://images.google.co.uk>

په گرده ۱۸ پېړۍ کېنې د هرچا لپاره، که به فلسفي ؤ او که به نه ؤ، د جان لاک کتاب « د
اينساني پوه □ په □ وند يوه ليکنه ۱۶۹۰ » يا (*essay concerning human*
understanding) خو به يې هرو مر لوستلو. کابو د ليتوالي (*Enlightenment*) د هر انديال لپاره
د لاک «پاکه تخته» (*tubual rasa*) ډېره له مانا ډکه وه. لاک به په ډېره ځواکمنه توگه ويل چي
د اينسان سوچ د زوکړې په مهال لکه يوه سپينه او پاکه تخته وي. نهپرونه (*Ideas*) په اينساني
خمير کېنې په ژوره توگه اغېنلي نه وي بلکې هغه يې له خپله چاپېرياله زدکړه کوي. لنډه دا
چي ټوله اينساني پوهه په تجربې باندې ولاړه ده.

source: <http://2.bp.blogspot.com>

جان لاک به ویل: راځي چي داسي وگنو چي دماغ د یوه سپین کاغز په شان دي، چي هیڅ نهیرونه (*ideas*) نه لري؛ نو چي نه یې لري نو بیا دا سدېد له کومې خوا راځي؟ دا دومره بې پایه او رنگارنگ چورتونه او اندونه راځي له کومې چي اینسان لگیا وي او په دغه سپینه تخته باندې یې کرښه کوي؟ د دغې پوښتنې ځواب بس په یوه ټکي کېږي ورکېدلای شي، تجربه.

د لاک دغه د تجربه (*empiricism*) د رېښې دیسکارتس (۱۶۵۰ – ۱۵۹۶) له سنجوني (*rationalism*) مخامخ په ټکر کېږي وه چي ویل به یې داسي نهیرونه شته (د بېلگې په توگه خدای، سوچ او بدن یا درې کونجه) چي ریښتینولي یې یوازي د سدېد د رڼا په مټ پیژندل کېدلای شي. نو لکه خو «لاندېزن» ورته ویلای شو.

Source: <http://www.daviddarling.info/images>

مگر لاک هم تجربه په دوو بېلو ډولونو وېشله: بهرني هوش (*external sensation*) او دننه هیندارونه (*internal reflection*)

فیلوسوف اېټایني کونډیلاک (۱۷۱۵ – ۸۰) په فرانس کېږي د لاک فلسفه نوره هم په اولس کېږي نامتو کړه. هغه په خپله لیکنه (*Essai sur l'origine des connaissances*) کېږي په د هوش یا اوسانو په رول خورا ټینگار کولو.

هغه به ویل: دغه د «هوش» اند بېخي هغسي دي لکه څنگه چي لا مېتغاي او دیهولباخ د اینسان د خوي بوي په هکله کوم اند وړاندې کړي دي چي بنسټ یې متریال (*materialist*) دي.

پخپله لاک بیا د هینداروني رول ټینگار کولو او د ماغ د وړتیاو رول یې هم منلو. له دې سره هغه په مور کېږي دننه په هغې تلوسي باندې هم باور لرلو چي مور په خوشالۍ پسې گرځو او له کړاو څخه ځان ساتو. مگر کونډیلاک بیا دا گایونه نه منل.

د پوهنې د تنگوالي پېژندنه

له پېړيو پېړيو راهيسې پوهنيزه زېرمه د شيخانو او پيرانو په لاس كېنې وه. په كليسا كېنې د بنو خويونو او بنو كړنو ژبې خورا وده كړې وه. خو لاک چې بيا ايناسني پوهې ته په كومه سترگه كتل له هغو څخه د يوه نوي ډول ژبه راوړېدلې. يوه داسې ژبه چې زموږ دننه نړۍ يې رسېدلې، كېدلای شي موږ ورته روانپېژندنه (*psychology*) ووايو، هغه ټكي چې په ۱۸ پېړۍ كېنې ډېر نه كارول كېدل. لاک د بنوونكو په هغې ژبې باندي نيوكې وكولې چې بس تش د گرانو، ناڅرگندو او گډوډو توريو او ټكيو د جال په شان به وه او پر ځاي يې د پوهې د هغې لوي وچې په كچمېچه پيل وكولو چې اينسان په دننه كېنې غوړېدلې او غزېدلې پرته وه.

هغه به ويل، زموږ پوه لنډه او تنگه ده. راځي چې دا لنډ او تنگ بريډونه ومنو. ورپسې راځئ چې په دغو لنډو او تنگو پولو كېنې دننه زياته تر زياتې پوهه ترلاسه كو. دا كار به هغه مهال وكولای شو كله چې د پوهې څېړنه وكوو او وبې پېژنو چې پوهه څنگه كار كوي. پكار ده چې موږ يې وڅارو چې زموږ نهیرونه څنگه رغيږي او څنگه يوتربله يوكيږي، او بيا څنگه په ياد كېنې پاته كيږي. په دې گرده چاره كېنې موږ تراوسه پوري بېخي نااگاه يو.

روانيېژندنه او ناول

کومه روانيېژندنه چې په ۱۸ پېړۍ کېنې پېژندل شوې وه هغې کچې مېچې او سکېنت د لاک لخوا شوي و. د لاک ليکنه د ادب د هغه ډول سرچينه گڼل کيږي چې ټول کار يې د «خپل ځان» له راشي درشي سره دي؛ داسې راشه درشه چې په «ځان» باندې اغېزې کوي، په يوې ځانگړې سمجې کېنې يې اچوي او داسې يې سکني چې بېخي يوه ځانگړې بڼه غوره کوي.

په همدغه وخت کېنې لارنس سټيرن (۶۸ – ۱۷۱۳) د ټريسترام شاندي ژوندون او لېمون (*The Life and Opinions of Tristram Shandy*) ليکلو. د لاک ليکنې په ادبي سېدې (فکر) ته دومره ژور ننوتلي و چې تراوسه پورې بلې هيڅ فسفي ليکنې دا کار نه کړي و او نه يې کولای شو. پخپله د بناغلي سټيرن په ناول کېنې د لاک د ستري ليکنې انځور له ورايه بريښي.

د لاک اغېزې تر بنسټونو او پوهنتونو ډېر ليري ليري د ليکوالو ټولنو او لوستونونو ته ورسېدلو. اوس ډولي انډيالانو (*fashionable intelligentsia*) د لاک له «نهپرونه او اندونه» پرته بېخي گوزاره نه شوه کولای.

داستان د ريښتياو په چوپړ کېنې

په گرده ۱۸ پېړۍ کېنې فلسفي او داستان په پرلپسې توگه پټپټاني وبله کولو. دغه ناول کېنونکي زياتر د هغه دود زېږنده ول چې د روم له سترواکۍ سره يې تړاو لرلو. مگر د ليتوالي (*Enlightenment*) په پېر کېنې داستان ته نوې او بېړنۍ دندې ور په غاړه شوې.

ناول له يوه داسې پېر سره بېخي ښه سمون خورلو په کوم پېر کېنې چې يوه وگړي د خپل ځان لپاره په نړۍ کېنې ځانگړې او جلا لاره غوره کولای شوه. هغو لوستونکو چې اگاهي او تلوښه يې ورځ په ورځ په چټکۍ سره پراخېدله د داسې کيسو او داستانونو کوټ (انتظار) کولو چې هم به په ازموينه باندې ولاړ ول او هم به بې ساري به ول. کوم نهپرونه او سوچونه چې به رازپېږدل ليکوالانو به لومړي هغه تر ازموينې او کتنې لاندې نيول؛ ادبي کړه وړه به يې لومړي مېچل او تلل او بيا به يې د ژوند له ريښتونيو اړخونو او لوري لوند سره پرتله کول.

د ليتوالي د ناول نکل به د يوه ځانگړي کس په ژواک راگرځېدلو. په کيسه کېنې به د نړۍ د نابېرو پېښو د هغو اغېزو څارنه کېدله چې په يوه وگړي باندې به د راشي درشي په ترڅ کېنې کېدلې. بناغلي **ديفوک** به ويل، چې بيا بيا د **لاک** هغه ويل زباتيري چې هر څه چې موږ ته راپېښيږي نو هله خو موږ ترې رغيږي؛ موږ همدغه څه يو بل څه نه يو.

هپي او غدې (*Adventures*)

په ۱۸ پېړۍ کېنې ډېر اتلان او اتلاني پيدا شوي چې د نړۍ بېلابېلو سيمو ته به يې له سرانستو ډک مزلونه او سيلونه کول – په دې هيله چې گوندي په داسې مزلو به يې خپل ژوند

يو څه شه شي. هغوي چي به کله له دوښمن، درغلی او وړلا (*sex/seduction*) سره مخامخ شول نو د خپل برم او نامه چورت به ډېر نه وهلو بس خپله مځه به وهله.

مور وینو چي زیاتره په دغو ناولونو کښي ځانگړي کیردار د شو او بدو له یوې ستونزې سره مخامخ وي، او په دوه کښي هک پک ولاړ وي. زیاتره دوي نابیره او ځاي پرځاي داسي کرښي کښلي دي چي مور ته هر هغه خوزښت رابښي چي دوي یې هڅه کوي، او هر هغه تپاک او بار (*impulse*) رابښکاره کوي چي د دوي په گوگل کښي توسیږي.

د فلسفيانو ناولونه

د لیتوال پېر ناولونه په ساده توگه فلسفي نهیرونه او اندونه په پور نۀ اخلي، بلکې جوش پکښي پوکي او ژوند پکښي پینځوي. ځینه ستر ناولونه خو د دغه پېر د نامتوترینو فلسفيانو لخوا ولیکل شول. په ۱۸ پېړۍ کښي ترټولو زیات چي کوم ناول وپلورل شو هغه د ژان ژاک روسو (۱۷۸۵ – ۱۷۱۲) ناول *La Nouvelle Heloise* و. د مونټېسکو *Lettres Persanes*، د ولټایر *Candide* هم په درسته اروپا کښي خورا ستره بریا په برخه شوه. دیدرو د شاهکار بیا *Jacques le Fataliste* و.

ولټایر په خپل ناول **کاندید** یا **اسره گر** (۱۷۵۹) کښي یوازي په اسرې (*optimism*) باندې هنک (طنز) نه دي کړي بلکې د لایبنيز په ارواښي (*Metaphysics*)، او د نیواک (*colonialism*) او کلیسا په گډون د هغه وخت د ټولنیزې اداني په ټولو ډولونو پورې یې خندلي دي، ان د ورسې ادانه (*system of logic*) یې هم نه دي پرېښي. ناول په خپل اتل، **کاندید**، پسې روان دي؛ دي چي د هغه وخت په بلده او پېژندل شوې نړۍ کښي هرچرته ځي نو د دوترونو او دیوانونو په دستورونو او خویونو کښي چي کومه چالاکی، دروغ او لېونتوب پروت دي بریندوي یې. له کانديد سره چي څوک ملگري دي هغه ډاکټر پانگلوس دي چي د لایبنيز د اداني بې ورسې اوتې بوتې یې د ټوټې په څېر یادې کړي دي. هغه په وراسه (*logic*) باندې بېخي ټینگه گروځه لري. د ژوند په ټولو ریښتیاو باندې سترگې پټوي او وایي چي زموږ له «شتون» سره چي کوم رېږونه او گډوډي له لویه سره مله ده د هغې سپرڼه او پېژندنه موږ د ارواښي (*metaphysics*) په زور ډېر په اسانۍ سره کولاي شو. ناول په دې موندنه پای ته رسیږي کله چي وروسته کانديد پوه شي چي کار او زیار تر خوشو اټکلونو او اسره ډېر گټور دي.

ښاغلي برمانو (*Noble Savage*)

په ۱۸ پېړۍ کښي سیل، سمندري سوداګري، سپرڼه او لټون خورا زیات شو. د دغو مزلونو او سیلونو له برکته د پوهنې یوه ځانگړې څانگه راوزېږېدله. دغې څانگې ته «پرتلیزه اینسان پېژندنه» یا *comparative anthropology* وایي.

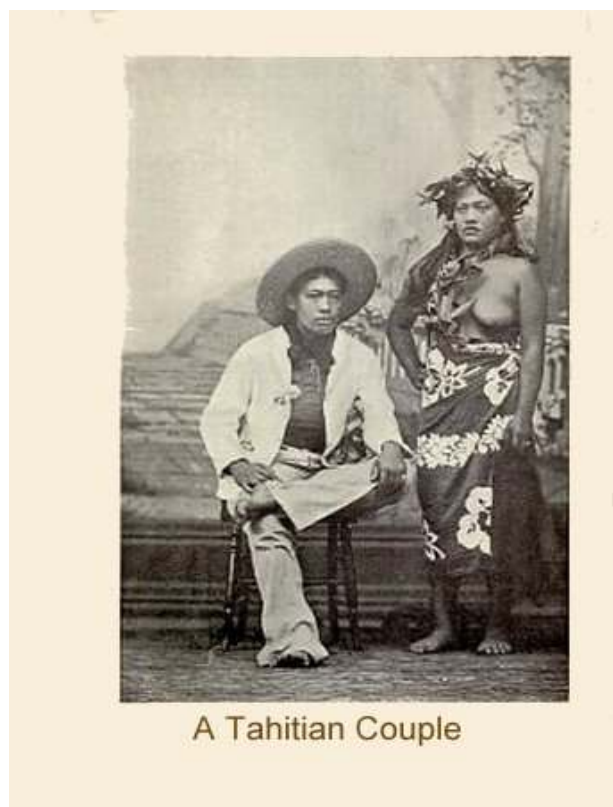
په کال ۱۷۶۷ کښي فرانسې څېړدونکي، لوي انتوني دي باوګاینویلي (۱۷۲۹ – ۱۸۱۱) د تاهيتي سیمې ته ورسېدل. په ۱۷۶۹ کښي تورن کوک هم دغې سیمې ته ورغلو او پوره څلور میاشتې یې د وېنيس ستوري د لېږد لندرا وکوله. باوګاینویلي چي پخپله هم د روسو د لاري

لاروي ۋ، په تاهيتي کښې يې د « بساغي برمانو » يا (noble savage) تولى خانگړنې وموندلې.

د دوو تاهيتيانو نجونو انځور چې پال گاگين په ۱۸۹۹ کښې جوړ کړ

source: www.metmuseum.org

source: www.janesoceania.com/tahiti_marquesas1/tahiti_couple.jpg

بناغلي باوگاینوېلې به ویل چې د تاهیتیانو د وړلا (sex) خویونه بېخي جندون (nature) ته نیژدې دي. او زموږ د سوچ بېخي اپوټه دوي خو تر موږ زیات ښارندوي (civil) دي. او بناغلي کوک به بیا ویل، زه تاهیتی خوشال او ارام ژوند د اروپا له چټل او یاغي ژوند سره بېخي نه شم پرتله کولای.

بناغلي دیدېرو بیا په خپلې لیکنې کېنې د اروپا دودونو او خویونو د ارزونې او غندنې لپاره د تاهیتیانو «سپېڅلي لېمه» وکارول. هغه په خپلې لیکنې کېنې زبات کړه چې د اروپایانو لپاره چې کوم دودونه او خویونه بېخي سم او ټولې او سور برابر دي هغه د سپېڅليو تاهیتیانو لپاره بیا بېخي بې سوره او ناپریت دي. له وروسته نو د پاریس او لندن د سیانه او هوښیارو لیکوالانو دې گاي ته وړپام شو. هغوي به پوښتنه کوله او ویل به یې چې دا د «ښارنتوب» یا (civilization) نوم خو له هغو سپېڅلو او پاکو وگړو سره ښه جوړیږي چې د جنوبي سمندر په ټاپوگانو کېنې استوگن دي نه د ۱۸ پېړۍ د اروپا له ټولنې سره چې په بېخړته توگه چټله او ناپاکه شوې ده.

د بناغلي برمانو یا په بله مانا (یو ساده اولس) نهیر د ۱۸ پېړۍ په ادب کېنې ریښه ونيوله. هر لیکوال به په خپلو لیکنو کېنې لوستونکو ته یو ځانگړي (برمانو) ورپېژندلو. مونټېسکو په پارسي شهزاده باندې پیل وکولو؛ ولټایر کانديد د تل لپاره ژوندي وساتلو؛ بوفون بیا د بیدار ادم په نامه لوستونکو ته وروپېژندلو؛ روسو بیا پخپل ځای د برمانو ازموینه وکوله چې خپل پاته ژوند یې په یوازیتوب کېنې تېر کړو.

پارسي لیکونه

مونټېسکو (۱۶۸۹ – ۱۷۵۵)، چې پوره نوم یې *Chalres-Louis de Secondat, Baron de le de Montesquieu* دي، د خانانو په کورنۍ کېنې پیدا شوي و او د بورډو د سیمې د پارلیمان په میراس ورته پاته شوي و. په ۱۷۲۱ کېنې هغه په هالنډ کېنې په ناڅرگند نامه یوه داسې لیکنه خپره کړه چې په ۱۸ پېړۍ کېنې په اروپا کېنې د واکمنانو په چپه له اغېزناکترینو لیکنو څخه یوه وه. د دې لیکنې نوم و، **پارسي لیکونه** یا *Lettres Persanes*

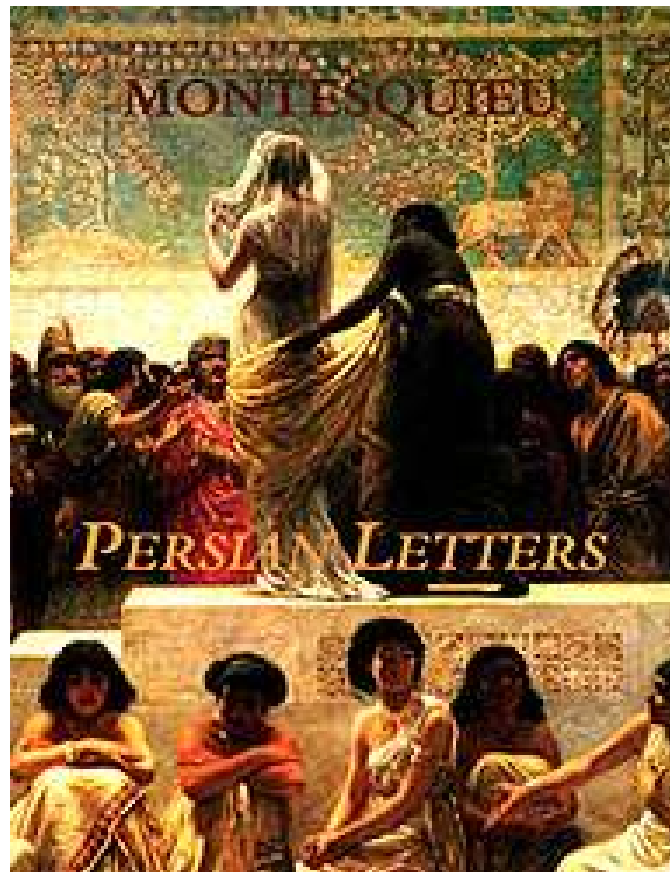
مونټېسکو

source: www.republikanisme.nl/montesquieu.jpg

په دې لوستني (کتاب) کښې د دوو پارسيانو، اوسېک او ريکا د هغو ليکونو لړۍ ده چې هغوي د پاریس د استوگنې او نورې اروپا ته د مزلونو او سيلونو په مهال ليکلي دي او خپلو کورونو ته يې لېږل رالېږل شوي دي. دواړو پارسيانو د اروپا د سيل او مزله کيسه په خپلو تکيو او ډول وړاندي کړې ده.

په ۱۷۵۴ کښې مونټېسکو په پارسي ليکونو باندې څرگندونې وکولې. هغه وويل چې په دوديزو ناولونو کښې ليکونکي يوازي هغه وخت له لارې څخه يوې يا بلې خوا ته د اوښتلو اجازه لري کله چې دغه اوښتل پخپله يوه نوې کيسه پينځوي. مگر د «ليکونو» په ډول بڼه کښې ليکونکي د لوبغاړي او پېښې په هکله ډېر اړ نه دي بلکه کولاي شي چې خپل فلسفي، سياسي او چلندي اندونه او انگېرنې په اسانۍ سره پکښې ځاي کي او په يوه ناليدلي ځنځير ټولي پېښې وبله وپېلي.

source: i.telegraph.co.uk

پارسي ليکونه د لوستوکو لپاره هسي ليکونه نه ول بلکې يو ستر ناول ؤ.

په ډېرې ليکونو کښې د فرانس د پرگنو او ديوانونو په هکله څرگندونې شوې دي. د پارسي سيلانيانو په سترگو ځينه بېخي منل شوي دودونه ډېر ناپريت لکيري. که څه هم دوي ناولده دي

مگر د ازاد چورت خاوندان دي. دوي تل هڅه کوي چي ځايي او سيمه ايز دودونه له جهاني او جندوني (natural) هغو څخه بېل کي او تر منځ يې توپير وکوي.

د بېلگي به توگه ، په ليک ۳۰ کښي، ريکا خپل ملگري ايپين ته د پاريس د خلکو د هغه غبرگون په هکله ليکي چي هغوي يې د کاليو او دوديزو ختو (جامو) په باره کښي څرگندوي. هغه ليکي، « کله چي زه دلته راوړسېدلم نو دوي ما ته داسي کتل ته به وايي لکه زه چي له اسمانه راکوز شوي يم؛ لويانو او ځوانانو، بنځو او کمکيانو ټولو لېواله ول چي ما ته وگوري. څه به دي سر خوروم لنډه دا چي بل به هيچا ته دومره نه وي کتل شوي لکه ما ته چي وکتل شول.»

نو ځکه خو ما پرېکړه وکوله چي پارسي کالي بېخي پرېږدم او پر ځاي يې اروپايي کالي اغروستل پيل کم. له دي ازمويني وروسته ما ته خپل ريښتوني اړښت څرگند شي چي زه څومره ارزم. چي گرد بهرني سينگارونه او ډولونه مي ايسته واپول نو هله په دي وتوانېدل چي د خپل ځان کره ارزونه وکوم. له هغه گڼدونکي څخه زما گيله بېخي پرځاي ده چي زه يې د سترگو په رپ کښي د اولس له پامه، درناوي او تلوسي څخه بې برخي کړم؛ ځکه چي په يوه شېبه کښي يې زه په يوه داسي تشي کښي واپولم لکه زه چي بېخي هيڅ شتون نه لرم.

مونډېسکو د واکمنۍ په ستو او تمبو باندي په اغېزناکه توگه هنکونه او توکي کولي. يوه هم په هغو کښي کليسا وه. د بېلگي په توگه ريکا په خپل ۲۹ ليک کښي ايپين ته داسي ليکل کوي:

نښې چاري،

پېړۍ د ميسهانو مشر دي؛ هغه يو ډېر لرغونی بوت دی چي اوس يې هسې تش د خوی له مخې بندگي کيږي. يو وخت خو هغه خورا ځواکمن ؤ، ان چي باچپانو ورڅخه ترهه کوله، ځکه چي به دوی دومره په اسانۍ سره تخته کوزولای شول لکه په څومره اسانۍ چي اوس زموږ پرتمی ناوله برمه ډک سولتانان چي د ارمينيا او جورجيا واکمنان له تخته کوزولای شي. مگر اوس له هغه څخه د هيچا وېره نه کیږي.... نور شيخان چي کله کله سره يو ځای راټول وي نو د گروهي (عقیده) چارې ترسره کوي. مگر کله چي يې هريوازي يوازي وي نو د دوی ترټولو لوی کار دغه دی چي وگړي له مسېهي گروهي څخه بېزاره او بېلاري کي.

ما اورېدلي دي چي په سپېن او پورتگال کښي ځينه داسي دروېشان او ملنگان هم شته چي بېخي توکي او خوشالي نه کتلاي شي او يې زغملای شي. هغوی خلکو سختې سختې سزاگانې ورکوي او په اور يې داسي سوزوي ته به وايي چي سړي نه و بس گينگرېخل ؤ.

کله چي د کليسا چارواکي په دغسي ليکنو وېورنېدل او و به خشمېدل، نو مونږېسکو به ورته وويل چي پارسيان خوران خو نابله دي بېخي زموږ په دود او دستور نه پوهيږي.

په ليک ۲۴ کښي بيا د فرانس د باچا په هکله ليکي:

نښې چاري،

په نورو کايونو سېره، دغه باچا يولوی جادوگر هم دی. ده د وگړيو سوچ هم په خپل گورت کښي نيولی دی؛ چي څه ډول دی غواړي د دوی سوچ په هغې خوا اړولای شي. د بېلگې په توگه که چيري په خزاني کښي يوازي يو ميليون روپۍ وي، او دی دوو ميليونو ته اړتيا ولري، دی بل څه نه کوي بس دومره هغوی ته وايي چي يوه روپۍ د دوو روپيو برابر ده، او بس دوی هرومرو پرې باور کوي.

او که چيري دی په يوه گران او سخت جنگ اخته وي او روپۍ هم ورسره نه وي، دی بس يو کاغز دوی ته په لاسونو کښي ورکوي او ورته وايي چي دا به د روپيو کار ورله وکوي، دوی يې هم بې له درنگه او بې پوښتنې مني.

په درناوي

ريکا

38
Carle Vanders
A Sultana at her Tapestry Frame
with a Companion, about 1751
Oil on canvas, 120 x 121 cm
The State Hermitage Museum,
Saint Petersburg

source: www.jimandellen.org

لوستونکو ته چي کوم څيز زيات خوند ورکړي ؤ هغه د د هغه هرم يا سراي د ورلا او اوپروالي (erotic and exotic) گډه کيسه وه چي پارسي سيلانيانو تر شا پرېښودي ؤ. د پيل په يوه ليک کښي د اوسپنک مشر خواجه سراي په خپل تور بخت مانېجن دي او د دۀ يوه مېرمن بيا ځکه گيله منه ده چي مېړه يي په کور کښي نشته او دا يي د ورلا له تپاکه کړېږي.

هغي به خپل مېړه ته ليکل:

زما هاغه له خوښۍ ډکې شېبې سختې يادې دي چې ته به زما غېږې ته راتلې...
خومره بد بخته وي هغه ښځه چې په بدن کېنې يې بار او تپاک په غوڅنگوئوي
مگر د دې يکيوازي مېړه، هغه څوک چې د دې بار ورماتولای شي، هم په دغه
وخت کېنې هلته نه وي؛ دا چې يوازي ځان له پاته وي نو خود به د نيمگړيو ارمانو
په تړپان کې کړيږي او وخت به همداسي اېته ورباندې تېريږي.

پارسي ليکونه، له توبڼه او غباره ډک ناول دي؛ يو داسي ناول چې د وړلا (sex) کړاو او ناارامي له ورايه پکښې بريښي. پارسي «فلسفيان» په اروپا کېنې په خپل يانه او مزله کېنې د **لوېديځ** د وړلا بنديزونه (sexual taboos) له خپلو هغو سره پرتله کوي. مگر له بده مرغه خومره زيات چې پارسيان پورېژني (مسافر) له کوره ليري پاته کيږي هغومره په ختيځ هرم (Seraglio) کېنې گډوي زياتيږي.

مؤنټېسکو ته **هرم** د زورواکۍ يوه نخښه بريښي، يوه داسي چاره چې بېخي ناجندونه (unnatural) ده. په دې کېنې هر کس په چټلۍ او درغلۍ اخته وي. خواجه سرايان (نرښځيان) چې له وړلا څخه بې برخې کړشوي وي هڅه کوي چې د دغه تاوان پور د واک ډېرولو په بڼه واخلي. په اوسېک باندي په ټولو مېرمنو کېنې روخسانه گرانه وه. مگر هغي په خپل وروستني ليک کېنې هغه ته وليکل، «**ما** له خپل زورواک م □□ ه سره جپا وکوله». وروسته هغي خپل ځان په زهرو باندي ووژلو.

د مؤنټېسکو ناول په بازار کېنې داسي پلورل کېدلؤ تا به ويل چې خوره او سوچه گوره ده. په يوه کال کېنې لس ځله خپور شو. مؤنټېسکو په ۱۷۱۷ کېنې واده وکولو. د هغه ټولنيز او کورني ژوند خورا بريالي ؤ.

هغه به ويل، زه د اوسېک او ريکا په لاره روان شوم او د اينگلستان په گډون مي ټوله اروپا وکتله. په ۱۷۲۶ کېنې هغه په پارليمان کېنې خپله چوکۍ وپلورله او خپل ځان او وخت يې کاري ليکنو ته يوې خوا ته کړؤ. په ۱۷۴۸ کېنې کله چې هغه د رنډېدلو او پيسو له ستونزو سره لاس او گروېوان، نو يو داسي لوستني (کتاب)، **د کانون اروا** يا (*The Spirit of Law*) يې خپور کړؤ چې د ۱۸ پېړۍ له اغېزناکترينو سياسي لوستيو څخه يو ؤ.

ولټاير اينگلستان ته تېښته کوي

فرانکو ماري ارو (۱۶۹۴ – ۱۷۷۸) چې وروسته يې د **ولټاير** نوم غوره کړؤ په پاریس کېنې زوکړي ؤ او د جسوټيانو لخوا يې روژنه شوې وه. هغه لومړنی ادبي برياوې هغه مهال وگټلې کله چې يې اوېډيپس وېرته (*The Oedipus tragedy*) په نوي ډول وليکله. ورپسې يې د باتوري داستان *La Henriade* وليکلؤ چې پکښې يې د فرانسې د زغم لرونکي باچا، اوم هينري، نکلونه او داستانونه بيا له نوي سره وليکل. په دغه کار ولټاير له لوي پېنځلم، له راني، او د اورلين له ډېوک څخه نغدي پېرزوینې وگټلې. مگر ولټاير په هنکي شاپري او ټوکؤ ډکو نرمونو کېنې هم خورا بدنامه ؤ. په ۱۷۱۷ کېنې هغه يو کال په باستيل کېنې پاته شو.

يوه ورځ يې له يوه سردار، شاويلاير دي روهان، سره خري کښېښودلې او ورته ويې ويل چې هديرې دي ورسره ووځي.

همدا سوب و چې هغه د هيواد پرېښودلو پرېکړه وکوله. په مۍ ۱۷۲۶ کښې هغه اېنگلستان ته ورسېدلو چېرته چې هغه پخپله ځان دوه کاله پورېژني (*exiled*) کړو.

ولتایر

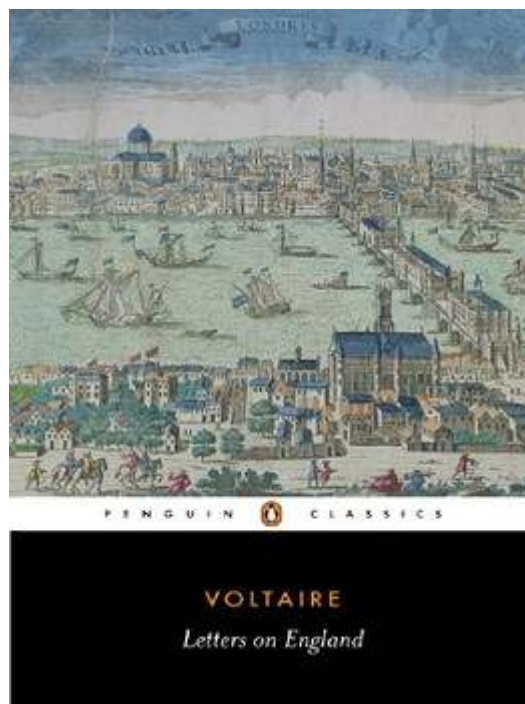

source: www.ymca-coll.edu

له اېنگلستان څخه لیکونه

د مونټېسکو لیکونو خو د فرانسې ټولنې په دودونو او دیوانونو باندې سپک او نانېغ گوزاونه کړي ول. د دغه ځای سردارانو چې به کله هغه لوستل نو یو ډول ټوکې به یې گڼلې چې یوازي دوي ورباندې پوهیږي؛ ځکه مونټېسکو خو پخپله هم له دوي څخه و. ولتایر بیا یو ارغل وگړي و او د یوه یونگر او مزلي په توگه چې یې څه هم په پورژنی کښې لیدلي او کتلي ول هغه یو ولیکل. د هغه د انگرېز میلت په هکله لیکونه یا *Letters concerning the English*

Nation، لومړي په کال ۱۷۳۳ کښې په اینګلستان کښې خپاره شول او په ورپسې کال کښې د فرانس کښې د فلسفې لیکونه یا *Letters Philosophiques* په نامه خپاره شول.

source:www.epubbooks.com

هغه به ویل، ما انګرېزي سانچه د فرانس پر ناکامیو او تېریو باندې د برید کولولپاره وکاروله. زه ځانګړې توګه په اینګلستان کښې د ګروهي زغم او سهنې، ازاد سیاست او سوداګرۍ او د پوهنې ځواک او سېک په ما باندې نابیره اغېزې وکولې.

د ولټایر لیکونه «د زړې واکمنۍ په چپه» غورزول شوي لومړني بم ګڼل کېږي. په فرانس کښې بیا بیا په غلا چاپ شول. د ولټایر د نیولو وایه (*order*) راغله. سرکار یې ټولې چاپ شوي شماری وسوزولې او په بیا خپرولو، چاپولو او پلورلو یې چورلټ بندیز ولګول.

ولټایر د اینګلستان د دین په هکله

د اینګلستان په هکله د خپل لوستني (کتاب) په پیل کښې هغه څلور لیکونه د کوپکرانو د ګروهي په باره کښې لیکلي دي. د هغوي ساده او له زغمه ډک خویونه، او د د هغوي لخوا په ریښتوني توګه د اروا او کاري ارزښتونو یوځای کول د ولټایر لپاره خورا په زړه پوري ول. که څه هم ده به په هغوي پوري هم کله کله نرۍ نرۍ ټوکې کولې، مګر په ده باندې دغه ګاي ډېره ژوره اغېزه کړې وه چې د کوپکرانو په ګروهي کښې پادري هیڅ برلاسي نه لري؟

ده له کوپکرانو څخه وپوښتل، تاسي د لمانځه لپاره ملا نه لرئ؟

هغو يې پوښتنه داسې ور غبرگه کړه:

نه، زموږ گرانه دوسته، موږ تېل پخپله دا کار ډېر په نېه تېگه کولای شو. خدای دې نه کوي
چې موږ به دومره زړه ور کېږو چې بس یوازې یوه ځانگړې کس ته ووايو چې په دودینې
(یکشنبې) د سپېڅلې اروا هرکلی وکوي او نور تېل گرؤهندوی (Faithful) له دغه برکته
بې برخې کو.

Quaker

Pronunciation: 'kwĀ'-ker

Function: noun

1. one who quakes
2. also known as: Friend.

Member, by birth and/or convincement, of the
Religious Society of the Friends of Truth,
a Christian sect founded in England
by George Fox, circa 1652

Originally "quaker" was a derogatory term
referring to a physical shaking which often occurred
when Friends were moved to speak from the Holy Spirit.

Quakers are not necessarily connected to
birds, oil or oatmeal.

definition provided by QuakerShop.com

ولتایر انگلیکن، پریسبایتېرین او نورؤ تؤلؤ دیني دلؤ او تپلؤ په باره کښي یو یو لیک ولیکلؤ.
ولتایر تؤل ژوند د کاتولیکي کلیسا د نزع غم او نسهنې له تگلارې سره سخت چپ ؤ. مگر د دې
مانا دا نه وه چې هغه له دینه بېخي بې پروا ؤ. بلکې اپوته تؤل ژوند هغه مخکې ؤ او د دین
سؤري ورپسې روان ؤ.

یو ځاي خو یې لا دا هم لیکلي دي: «که چیري خدای شته هم نه وای، هغه پینځول شوی ؤ.»

خپلواک سوچ او سوداګري

ولټاير چي کله په اينګلستان کښې استوګن ؤ بيا به هم کله کله د خپلې سوداګرۍ د خسماني لپاره فرانس ته په زغرده وربنکاره شو. ولټاير يو چالاک سوداګرو او په اټکل کولؤ کښې هم خورا تکړه ؤ. هغه په سوداګري کښې ښې پيسې ګټلې. د دغې ګټې په مټ خو هغه د ازاد اند او چورت ساتلؤ جوګه ؤ او هم يې ژوند له خوښيو او ښاديؤ ډک ؤ. هغه به ويل:

«همدې سوداګرۍ خوانګرېز ښارندويان Citizens ودان کړي دي او هم يې له هغوی سره مرسته کړې ده چي خپل ځانونه خپلواک وساتي، او همدغې خپلواکۍ بيا په خپل وار سوداګرۍ ته وده ورکړې ده، او په دې توګه د دغه کام ستروالۍ جوړ شوی دی.»

تاسي ورشئ د لندن د وتې بازار London Stock Exchange وګورئ، چي ترډېرو دربارونؤ يې هم برم او پرتم زيات دی، هلته به تاسي د ډېرو ميلټونؤ استازي ووينئ چي د اينسانانو د ښېګړې لپاره به وبله راټول شوي وي؛ هلته يو يهودي، مهمدي او مسيحي داسي راکړه ورکړه وبله کوي لکه ټولؤ دين چي يو وي؛ دوی يوازي و هغو کسانو ته بېګروهي کاپران وايي څوک چي ډيواليان شي...

د پارليمان په باره کښې

ولټاير وليکل: «د مخکې پر مخ انګرېز يوازينی ميلت دی چي له خپل باچا سره يې ډغره ووهله او په دې کښې بريالی شو چي د هغه واکونه او ځواکونه راکم کي. له ډېرو هڅو او کړاوونؤ هغوی د سرکار او واکمنۍ يوه داسي ښه او کارنده اډانه ورغوله چي واکمن يې د ښؤ کړنؤ د ترسره کولؤ لپاره څو هر ډول واکونه لري مګر د بدؤ لپاره يې بيا لاس او پښې تينګې ورتړلې دي. په دغې اډانې کښې ټول سرداران ډېر درانه او د برم او پرتم خاوندان دي مګر نه څو بېخايه غټي او لويي کولاي شي او نه مينځې او مرييان لري. او اولس او پرګنې بيا يې له کومې پرېشاني د سرکار او واکمنۍ په چارؤ کښې پوره پوره برخه اخلي.»

source: www.heritage-history.com

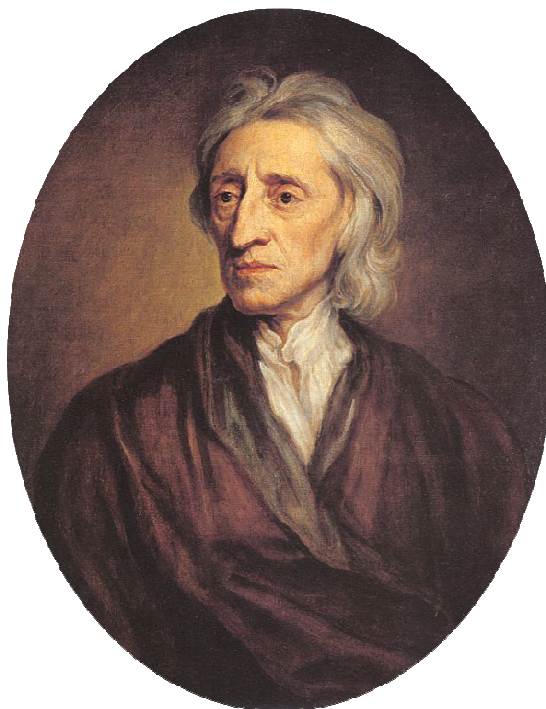
که څه هم ولټاير کله کله د اینګلستان د پارلمان په اولسي جرګې کېنې د سیاستوالو په کړو وړو پوري نړۍ نړۍ ټوکې هم کوي په تېره هغه مهال کله دوي له یوه بله سره په مړنو او شخړو سر شي. مګر ولټاير چې کوم څیز تر به هر یوه زیات ستایي هغه د اینګلستان سیاسي اډانه ده چې کمې دستوري باچې (*Limited constitutional monarchy*) باندې ولاړه ده.

ولټاير به ویل: له ستر لاسونده (*Magna Carta*) راهیسي اینګلستان په پرلپسې توګه د باچا او کلیسا له زورواکۍ څخه په خپلواکي ګټلو کېنې بریالي شوي دي.

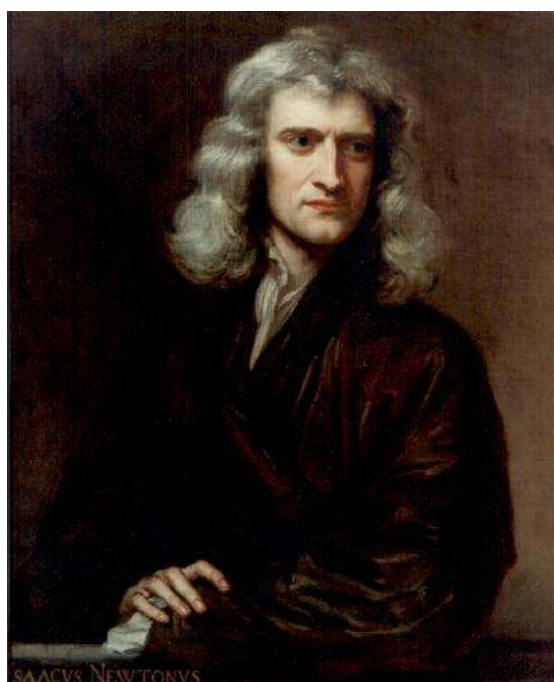
اینګلستان ورؤ ورؤ د کانون له برابرۍ اود ټیکس یوې داسې اډانې سره روبردي شو چې هیڅوک ترې ازاد نه ؤ بلکې پر هرچا باندې یوشان لګېدلو. (په فرانس کېنې څو لسیزې وروسته هم پر سردارانؤ او ملایانو باندې د ټپکس لګونه یوه غټه مړنه وه. همدغې مړنې هغه بڅري تازه کړل چې غرغډې یې نړۍ د فرانس د اوښتنې (*Revolution*) په بڼه کېنې ولیدلې.

د ليتوالي سرخېلان

د ليتوالان سرخېلان درې انگرېزي مړونه ول: بېکن، لاک او نیوټن. ولټاير خپله تر ټولو ستره ليکنه «ليکونه»، او الېمېرېټ او ډېډېرو خپل «پوهنتول» (*Encyclopedie*) هم و دغو درېيو بناغليو ته ډالۍ کړې وه.

جان لاک

ايساک نیوټن

فرانسيس بېکن

په کال ۱۷۸۹ کښې تامس جيفرسن (۱۷۴۳ - ۱۸۲۶) د خپل لوستون (لايبرېري) لپاره د دغو درېيو انگرېزي ښاغليو يو ګډ انځور راوغوښتل. هغه به د دوي په باره کښې ويل: دوي د جندي او خويي پوهنؤ (physical and moral sciences) بنسټونه / چولي دي ... دوي درېواړه سترترين / اينسانان ول چي تراوسه يې ساري نه دي پيدا شوي.

تامس جفرسن

او بناغلي فرېدريک ميلنويویر فون ګريم به ويل، مونتيسکو او ولټاير خو دواړه دغو سترؤ انګرېزي فلسفيانو شاګردان ول او د هغوي په پله يې پلونه کينډېنودل. که دغه انګرېزان نه وای نو په فرانس کې به فلسفه او ريښتيني (*Reason*) لا اوس هم بېخي کچه وه.

فرېدريک ميلنويویر فون ګريم

د تجربوي فلسفې پلار

تر لاک پخوا فرانسيس بېکن (۱۵۶۱ – ۱۶۲۶) په تجربوي ډګر کې خورا زيات کړي و. ټول هغه د «د تجربوي فلسفې د پلار» په نامه پېژني.

هغه به ويل:

«زه په پوهنې کې د يوې سترې سمونې لوري کوم. زه د واکمنو لخوا راکړ شوي پتې اوړنډې
مګر هې په کلکه ردوم او په ځاي يې يوه داسې نړۍ خپلوم چې په هوش او تجربې ولاړه ده»

بېکن به ويل چې پوهنه د ونې د څانګو غونډي وبله وېشلي ده. د دغې «پوهنې» غټې غټې څانګې د دماغ له دغو دېو ځواکونو راټوکيږي: يادې، انځورنه او ريښتيني.

يادې:	د پخوانۍ پوهې سرچينه
انځورنه:	د بدلي (<i>poetry</i>) سرچينه
ريښتيني:	د فلسفې سرچينه

پوهنونه

جان لاک او سياست

د لاک اغېزې يوازي تر فلسفې پورې لنډې نه وې. د هغه سياسي ليکنو هم په ديدپرو، جفرسن او د ليتوالي نورو سمونوالان باندې اغېزه کړې وه. لاک په هالنډ کېنې پورېژني (*exiled*) ؤ. دي له هغه ځايه له خپلو دوو ليکنو «د واک تړونونه» او د «اينساني پوهې په باره کېنې يوه ليکنه» سره يو ځاي اينگلستان ته راستون شو. دغه دواړه ليکنې يې په ۱۹۶۰ کېنې خپرې کړې.

په دغو ليکنو کېنې هغه په دې يوه ځاي باندې ډېر زيات زور اچولؤ او ويل به يې، «د اولس خوښې د سرکار د واکمنۍ يوازينې بنسټ دي.» په بله وينا هغه د پښتو متل، چي په زور کلي نه کيږي.

د سرکار د کارونو په باره کېنې به يې ويل، «سرکار بله هيڅ دنده نه لري پرته له هغو درېيو لومړنيو دندو څخه د کومو د پوره کولو لپاره چي سرکار رغول شوي دي. او هغه درې دندې دي: د ځان، خپلواکۍ او مال ساتنه.

لاک اولس ته وروښودله چي که چېري يو باچا يا واکمن د اولس له خوښې پرته يوه خپلسري واکمني کوي «نو بيا اولس هم ازاد دي چي د ځان غم پخپله وځوري» د يوه زورواک له زوراکۍ سره ډغره وهلو لپاره ياغيټوب بېخي روا دي.

ايساک نيوتن

د سر ايساک نيوتن (۱۶۴۲ – ۱۷۲۷) ساينسي برياوې ډېرې سترې وې. نيوتن له گاتفرېډ ويلهېلم (۱۶۴۶ – ۱۷۱۶) سره په گډه په گڼتري (*Maths*) کېنې د شمېرندي يا (*Calculus*) په نامه يوه نوې مگر ډېره گټوره لاره ورغوله. د نيوتن شاهکار لوستني، چې (د جندوني فلسفې شمېرنډويه سټي) يې نوم و، د خوزبښتپوهنې په نوې توگه شننه او پېژندنه ترسره کړه. نيوتن په دغه لوستني کېنې د محکو او نورو سپورميو د خوزبښتونو او چورلېدلو په باره کېنې د کپېلر او گاليليو کارونه خورا په ښه توگه وبله يو ځاي او جوړ راجوړ کړل.

نيوتن به ويل: ما د جهان د اوډون او د سپورميو د خوزبښت په باره کېنې يوه داسې ستره شننه او څرگندونه د نړۍ مخې ته کښېښودله چې په گڼتري باندې ولاړه ده. ما د راکبني (*Gravitation*) په باره کېنې د يوه جهاني کانون وړانديز کړي دي چې دا مي هم ويلي دي چې د هسک تشيال ناپايه (*infinite*) دي.

په کال ۱۷۰۴ کېنې نيوتن په خپل دويم لوستني (لېمه) يا (*Optics*) کېنې د رڼا د جندون او څرنگوالي په باره کېنې خپلې پرېکړې ډاگيزې کړې. د دغه لوستني په پاي کېنې هغه يو څو اټکلونه او ورسره يو څو داسې پوښتني هم وليکلې چې بيا په درسته ۱۸ پېړۍ کېنې د ساينسپوهانو لخوا پرې لټون او گروېرنه روانه وه.

کله چې نيوتن خپلې لېکنې خپرې کړې نو د ډېرو ناساينسي ليکوالانو لپاره بېخي په زړه پورې وې. په هغو کېنې يو پخپله ولټاير هم و. دغو ليکوالانو به نو اوس داسې انگېرله چې دا جهان بېخي مېخانيکي دي ان چې پخپله نيوتن هم دومره چورت نه و وهلي. دوي به ويل چې د نيوتن د وينا له مخې دغه جهان يوه داسې اډانه لري چې پخپله ځان اوډي هم او سموي او برابر وي يې هم.

د نيوتن د گڼتري د فارمولو، د خوزبښت کانون او نورو څرگندونو ښکلا دغه وه چې جهان يې په دومره ساده او اسانه توگه موږ ته راوپېژندلو چې پخپله نيوتن به دا چورت نه و وهلي.

ريښتيا خو دا ده چې پخپله راکښته يو له رازو ډک ځواک و.

نيوتن، که د پوهنې يوه سامچه (Model)

نيوتن چې په جندپوهنې (*physics*) کومې برياوې تراوسه موندلې وې ليکوالانو غوښتل چې بېلگې يې د پوهنې نورو څانگو ته هم پراخې کي. مانا دا چې نيوتن د ريښتوني ساينس لپاره د يوې سامچې، نخچي يا بېلگې په توگه غوره کړل شو. د بېلگې په توگه ولټاير هيله څرگنده کړه چې يوه ورځ به راشي چې د جندپوهنې لارې او توکي به په تاريخ پېژندنه او ليکنه کېنې هم وکارول شي. موږ غواړو چې اينسان په پوره او بشپړه توگه وپېژنو، کټمټ په هغه ډول کوم چې په جندونپوهنې کېنې ترسره کيږي.

فلسفيان

مؤنټېسكو، ولټاير، دېډېرو، روسو، بوفون، كانډيلاک، تورگوت، کونډورسېټ، مۇرلېټ، دي هۇلباخ، هېلوېټيس، گريم او راينال.

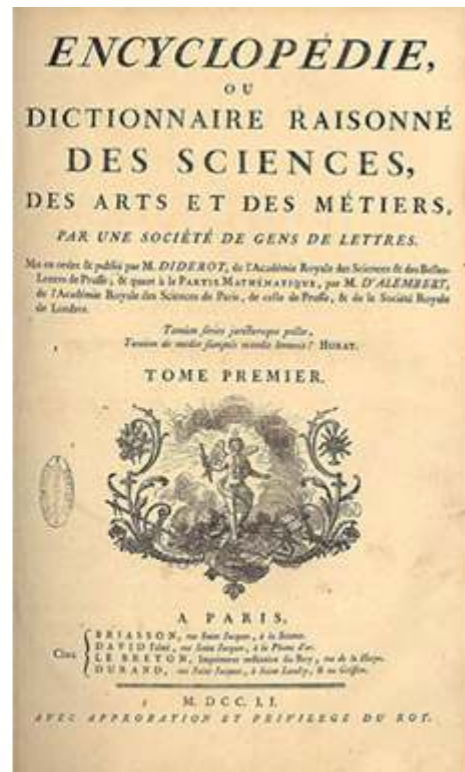

مؤنټېسكو او ولټاير چي کومه لاره پرانيستله نور ټول ليکوالان او روښندويان په هغې روان شول او په په ځانونو کښې يې يو داسې نوي ډاډ او باور وموندلو چي په پاي کښې جگړه ترې وزېرېدله. د پاریس په سماورونو، دېرو، هوجرو او هټیو کښې يو نوي کول را په توکېدلو و. دغه کول ته يې ويل: فلسفيان.

دوي په د اند او چورت فلسفيان روښندويان او ليکوالان خو ول، مگر فلسفه يې پېشه او دنده نه وه، او نه هم دوي د پوهنتونونو سترسټر ليکوالان ول. بس دا د هغه مهال د پاریس انځورنو، مرنو کشالو، ريښتيني او ورسو چاپېرچل و چي د ليتوالي دا سرخېلان يې وزېرول. په دغو ځايونو کښې به د ليتوالي د جنګره څانګو غړي وبله راغونډېدل. هغوي به دلته اندونه څرګندول او چورتونه به يې وهل، ليکنې به يې کولې او هم به يې په خپل منځ مړني او کشالي وبله کولې او هم به يې له نړۍ سره ريښتيني او ورسې کولې.

فلسفيانو د نوي جوش، ريښتيني، زغم او پرمختګ ملايان، سرتېري او خورونکي ول. ولټاير به هغوي ته په چيغو چيغو ويل چي وبله يو شئ او يوه د ريښتيني گوند جوړ کي.

مگر د دغه غورځنګ په اوږدو کښې لوي لاس د دېنيس دېډېرو (۱۷۱۳ – ۸۴) و چي ګڼ شمېر جوشنده (*Radical*) انډيالان يې وبله يو کړل او د هغه وخت د ليتوالي تر ټولو ستر کار د پوهنګرده (*Encyclopedie*) په ليکلو کښې يې بوخت وساتل.

دېنس ديدېرو

د فلسفيانو دوښمنان خورا خواشيني او خشمېدلي ول. هغوي به لومړي پوښتنې کولې چې دا فلسفه يې بيا څه بلا ده؟ او بيا به يې په ځواب کېنې ويل: دا په ټولنې کېنې يوه داسې بلا راپورته شوې ده چې نه کوم دود مني او نه دستور، نه د د ټولنې سياست ته غاړه ږدي او نه يې دين ته. دا د داسې کسانو يوه بله ده چې هر ډول ناپريې ته يې زړه وشي نو سر په پرې نه کوي.

مگر پخپله پوهنگرده بيا د يوه فلسفي پېژندنه په دې ډول کوله:

فلسفي خو هغه کس دي چې کرکه، دود، سرکوزي، برم، يا په بله وينا هر هغه څه چې د ډېرو ماغزه يې غلامان کړي دي، تر پښتولاندې کوي. هغه لومړي په ډاگه د خپل ځان په باره کېنې چورت وهي، بيا ورځي د سپينو او سيده لارو لټون کوي، او پرته له خپلې تجربې او ريښتيني هېڅ هم په پتو سترگو نه مني.

د لیتوال غورځنګ مېرمنې

فلسفيان يوه ورورولي جوړه کړې وه. هغوي بېل بېل کسان ول مگر په يوه کېدې کېنې وبله يوځاي شوي ول. په برتانيې کېنې مېرمنې له سماوارونو او ډېرو څخه نا څه لرې ساتل شوي وې. (که څه هم کنجری به کله هم دومره ډېرې لرې هم نه وې) په فرانس کېنې بيا د

فلسفيانو لويې ناستې او غونډې به په سالونونو کېنې ترسره کېدلې. په دغو سالونونو کېنې به د دواړو جنسونو ترمنځ په ازاده توگه د انډيالۍ او پوهنې اتري او ورسې کېدلې. زياتره به د ناستې مشري هم يوې مخورې مېرمنې کوله.

که څه هم په فرانس کېنې انډيالي يوازي او يوازي د نارينو کار نه و مگر بيا هم د نجونو په پرتله زياتره به هلکانو دي ډگر ته رادانگل. پخپله دايدېرو د بنځمنو خورا درناوي کولو او ويل به يې چې هغوي بني اورېدونکي دي ځکه چې ډېر ښه غور ېږدي. هغه به ويل، د بنځمنو د گډون له کبله ډېرې وچ او ځيرېدنه گايونه هم خورا نرم او خوندور شي. موږ ورؤ ورؤ له هغوي څخه د ورسې او اترو چل او ډول زده کوو. پسته بيا دغه کره وره زموږ په ليک کېنې هم راڅرگند شي او وځليږي.

د مادام جيوفرين سالون

سالونونه به د **بارون دي هولباخ** او **هېلويتيس** غونډي فلسفيانو په کورونو کېنې هم لگېدل. نورټول سالونونه د مېرمنو ول. په دوي کېنې ميمه دو ديفاند، ميمه جيوفرين، ميمه دي لا ايسپياس او ميمه نېکر ډېرې نامتو وې. يو سالون چلول خورا هوښياري او چل غوښتلو چې انډيالان او ليکوالان پکېنې خوښ او ماندوره واي او هم يې پوره پوره درناوي شوي واي. د پوهنگرده يا *Encyclopedie* د ليکوالانو ټولي به هم په لومړي سر کېنې په همدغو سالونونو کېنې پله راغونډېدلو او په همدغو ځايونو کېنې يې په کار يې پيل وکولو.

د دغو مېرمنو کار يوازي سالونونه چلول نه و. بلکې په هغوي کېنې ځينه ځينه ډېرې تکړه انډيالانې او ليکوالانې وې.

میمه دي ایپیني (۱۷۲۶ – ۸۳) یوه ټیټکی، کمزوري مېرمنه وه مگر سترگو به یې هر وخت خړ وهلو. هغې تر ډېرو کلونو ولټایر او دډېرو په خپلې مینې کښې وساتل. بیا هغه په فرېډریک مېلکویر فون ګریم (۱۷۲۳ – ۱۸۰۷) باندې مینه شوه. هغې ته روسو هم ډېر خوند ورکولو که څه هم د هغه د ژر خشمېدلو د خوي هم ښه ورته پته وه.

میمي دي ایپیني به د ګریم د په مهالنۍ د لیکوالۍ ټپال یا (*Correspondence Litteraire*) په کار کښې ښه غوښنه ونډه اخیستله؛ لیکنې به یې ورته کولې، په تیاتر او لوستنیو، به یې بیاکتني کولې، او هم به یې په چوچ (*Economy*)، سیاست او فلسفې په هکله کښل او ورسره ورسره به یې کله کله سندري او بدلې هم لیکلې. کله چې به ګریم کومې خوا ته په یانه او مزله ولاړو نو د مهالنۍ چارې به هغې او دډېرو ترسره کولې.

مارکوسي اېمیله دو چاتېله (۱۷۰۶ – ۴۹) تر ډېرو کلونو د ولټایر انډیواله او اینجل وه. دوي په کال ۱۷۳۳ کښې وبله ملګرتیا شوه کله چې ولټایر ۳۹ کلن ؤ او هغه ۲۷ کلنه وه. دا تر اتو کالو واده شوې مېرمنه وه او درې کمکیان یې لرل. پسته له هغې څخه یوه داسې پوهیالی ښځه جوړه شوه چې په هرڅه پوره وه. هغې الجبر ولوستلو. هغې نه یوازې نیوټن فرانسوي ته وژباړلو او له ولټایر سره یې کار کولو، بلکې ځان له یې د ساینس په هکله ډېرې په زړه پوري لیکنې هم وکولې.

په ۴۳ کلنۍ کښې هغې نوي مین، ۲۷ کلن مارکوس دي ساینټ لامبرټ وموندلو او ورڅخه بلاربه هم شوه. که څه هم ولټایر د هغې خورا ډېره وزله کوله مگر له زیږون وروسته ډېره ژر هغه مړه شوه. ولټایر د هغې په مړینې ډېر غمجن ؤ. هغه به ویل «ما د ۲۵ کالو ملګري وبایلله. هغه یوه تکړه سړي ؤ مگر یو خلېت یې لرلو چې هغه ښځه وه.»

لوستونکي او بندیزونه

فلسفیانو به لیکل د چا لپاره کول؟ په لومړي ګام کښې هغوي د خپلو ملګرو فلسفیانو لپاره لیکل چې په یوه جهاني جال کښې وبله پېيلې او تړلي ول. مگر له دې سره سره په اولس کښې هم د هغوي لوستونکي په چټکۍ زیاتېدل. که څه هم په اینګلستان او هالنډ کښې بندیزونه نه ول مگر په نوره اروپا کښې هغه د یوې وېرونکې درستي په توګه د انډیالانو په چپه کارول کېدل. هرې چاپونې او خپرونې به د سرکار لخوا اجازې ته اړتیا لرله. په فرانس کښې کوټوالان ډېر ژر په دې پوه شول چې د لوستنیو (کتابونو) سوزول ګټه نه کوي بلکې لا یې نامتو کي او بیا یې په پلور کښې هم زیاتوالي راشي. نو د سوزولو پرځای به ښه دا وي چې پلورونکي او چاپوونکي بنديان شي او لوستني یې ولکه شي. په دې توګه به د هر چا خولې بندې شي.

ساینس او رغا

په رغا (*Industry*) او تیخنیکپوهنه کښې نوي کارونه د سکاټلنډ له لیتوالي سره تړلي ول. سکاټلنډي جېمزوات (۱۷۳۶ – ۱۸۱۹) یو ټوښ اینجن (*Steam Engine*) جوړ کړو چې ډېر چټک او کارنده ؤ. د هغه ځواک مېچلو لپاره یې د اس زور یا (*Horsepower*) یاوي (*Unit*) هم دود کړو. د مشین پېر هغه مهال پیل شو کله چې د برتانیې په ډارېشایر کښې د ټوښ د ځواک

او د اوسپنې د بټيو تر منځ نيژدېوالي رامنځ ته شو. په دې سره برتانيه د رڼالوېستنې
(Industrial Revolution) منځني (Centre) شو. چېمزوات به ويل، « زموږ هيواد د نړۍ
کارهت (Workshop) دي »

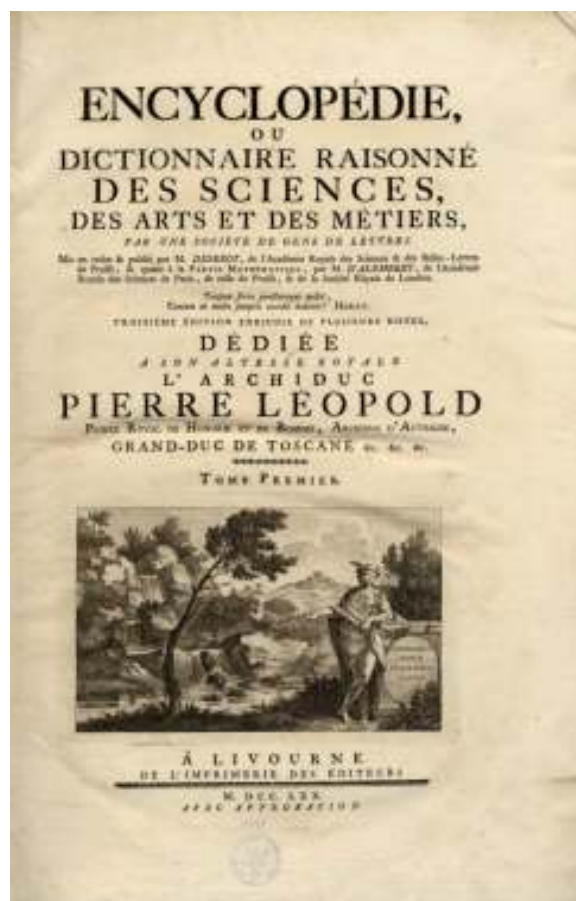
چېمز وات

د چېمز وات توپښ اېنجن

پوهنګرده (Encyclopedie)

د ليتوالي تر ټولو زياته له کريشمې ډکه زېږنده او اغېزناک يادگار پوهنګرده (Encyclopedie) ؤ. په لومړي سر کښې دا د ايفرايم چمبرس د سایکلوپېډيا، چي په ۱۷۲۷ کښې په اېډنبرا کښې خپره شوې وه، د ژباړې او بياکتنې په توګه پيل شوه. دېنيس دېډرو او ژان لي روند دي المبرت دې کار ته ملا وتړله.

پوهنګرده

د پوهنګردې لومړي ټوک (ټولنګرده، يا د پوهنې، هونرونو او کارونو د شننې کاموس) په کال ۱۷۵۱ کښې راووتلؤ. په پورې کېدلؤ يې ۲۰ کاله تېر شول. کله چي بشپړ شو نو ۷۲،۰۰۰ بېلابېلې ليکنې او ۲،۵۰۰ انځورونه پکښې ول.

دي المبرت يو شمېرپوه ؤ نو ځکه به يې همېش دېر درناوي کېدلؤ مګر په ټولنګرده باندي زيات کار د ديدېرو لخوا ترسره کېدلؤ. ديدېرو په د ليکوالانو په راپيدا کولؤ کښې خورا بريالي ؤ. په دغو ليکوالانو کښې د مونټېسکؤ، ولټاير، چارلس دکلوس، روسو، سامويل فورمي، دي

هولباخ، مورلي، اندري تيوفيل دي بورديو، جاكس دي واکانسمن غوندي فلسفيان هم ول. وروسته له هغه سره چوالير دي جازکورت (۱۷۰۴ – ۹۹) مرسته پيل کړه چي پخپله تازه د ليتوالي غورځنگ ته راغلي و او يو نه ستومانه کېدونکي مېرني و. هغه د ديدېرو غوندي پخپله هم په سلگونو ليکنې وکولې او ورسره ورسره به يې د هغې ډلې د کار څارنه هم کوله چي د ليکنو په اوډون او سرينتي کېنې بوخته وه.

ژان لي روند دي الېمېرت

پوهنونه (Knowledge Tree)

دي المېرت چي د پوهنګردې لپاره کومه لومړنۍ کبنه وکوله په هغې کېنې يې وليکل چي زه به لوستونکو ته د پوهنې د بېلابېلو څانګو په هکله يوه کتنه وړاندي کم او دا به هم ورته جوتنه کم چي دغه څانګې څنگه د يوې ونې غونډې په تنه او وليو کېنې بېرته وبله يو کيږي. ده د دغه کار لپاره هغه انځور وکارولو چي پخوا يې بېکن کرېسنه (Diagram) کړې وه او بيا وروسته چامېر په پخپلې ساېکلويډيا کېنې اچولي و. المېرت به ويل: د بېکن غونډي زه هم دا باور لرم چي د پوهنې بېلابېلې څانګې نېغ په نېغه د دماغ له وړتياؤ او ځواکونو سره تړلې او اخیښلې دي.

مګر سره له دې بيا هم کله کله داسي کېدلای شي چي زموږ هوش او سدېد د ريښتيني موندنې لپاره لاره پيدا نه کړاي شي او ناسمه لاره برابر شي. په پوهنوني کېنې د کليسا دوديزو اندونو ته په درنه سترګه نه کتل کېدل او د پوهنې په کتار کېنې ډېر کبنته ځاي ورکړ شوي و.

د تاريخ «سترترين مېرني» څوك دي؟

المبرت په خپلې لومړنۍ كېښنه كېښې دا هم وليكل چې د تاريخ «سترترين مېرني» باچهان او سوبه وال نه دي بلكې پوهان او فلسفيان دي. المبرت وايي چې دغه مېرني د بېكن، ډېكارت، نيوتن، لاک، گاليليو، هاروي، هوينز، پاسكل، فونتينېلي، كونډيلاك، مونټېسكو او روسو غوند كسان دي. دوي وشرل شول او ورتل شول، مگر بيا يې هم د راتلونكي كول لپاره په يوازي سر جگړه وكوله. دوي د خپل همخولي كول لخوا سپك شول مگر نوي كول يې پرځاي او پوره پوره درناوي وكولو.

د اوسټكاري، كاريگري او پونگي ستاينه او لويه

په پوهنگرده كېښې د كاريگري، اوسټكاري، ميستريټوب، تركاني، اوبدني، ختگري او ورسره ورسره د پونگي او بنجاريټوب خورا ډېره ستاينه او لويه وشوه. په پوهنگرده كېښې د دغه كار لپاره ځان ته گوښې يوه پراخه او اوږده برخه ټاكل شوې وه چې سرليك يې **توكي (Material)** ؤ. پوهنگردې له ساينسونو او هونرونو سره سره اوسټكاري، كاريگري، پېښو، دندو او كارندتوب ته هم پوره پوره پاملرنه وكوله.

ديډېرو، چې پخپله هم د يوه پښ زوي ؤ، دغه كار ته ډېره پاملرنه كوله. هغه په ټول فرانس كېښې گرډورډ او كوز پاس وگرځېدلو او له كاريگرانو، پښانو، تركانيانو او نورو بېلابېلو ميستريانو سره به يې مركې، غوري او اترې كولې او د هغوي د كار او دندې په باره كېښې به يې اگاهي راغونډولې. ديډېرو به ويل، «ما به هغوي ته زاري او جگي كولې چې زما لپاره يوځل خپله ټوله درسته، سامان او اوزار راغونډ كړي او زما مخې ته دي يې كښېږدي چې زه يې كړښې (**Drawing**) وكړم.

Book of Old-Time TRADES AND TOOLS

پوهنګرده په دې وتوانېدله چې د فرانس اولس ته په ډېره اسانه توګه د کاليو، جوړابو، پياز جوړولو رانيولي بيا تر ډوډۍ پخولو هر څه وروښيي. لنډه دا چې داسي هيڅ کار، دنده او پېښه نه وه چې په پوهنګرده کېنې يې په هکله اگاهي شته نه وه. تر دې پخوا به ليکنې د داسي کارونو په باره کېنې کېدلې چې د وګړو لپاره به يې په ورځني ژوند کېنې هيڅ ښمر نه لرلو. مګر پوهنګردۍ د ليکنو او کښنو ډول ډال او لوړي لودن بېخي بدل کړو.

په پخواني فرانس کېنې هم اوسټکارانو کاریکرو او میسټریانو ته په ټیټه سترګه کتل. د هغوې هونر ته بېخي د هونر په سترګه نه کېدل. دیدېرو به ویل،

«خومره بده ده، کوم کسان چي د زياتې ستاينې او لټونې وړ دي هغوي ته په ټيټه سترگه کتل کيږي. له يوې خوا موږ غواړو چي هغوي دي په خپلو کارونو او دندو کښې لگيا اوسي او زموږ اړتياوې دي پوره کوي او له بلې خوا ټولنه له هغوې څخه کرکه کوي.»

د بري څوکه

د پوهنګردې غوټو غوټو او درنو درنو ټوکونو د ټولنې پورته پور باندې خورا ژوره اغېزه کړې وه. په دې باره کېنې ولټاير يوه لنډه کيسه وليکله. دغې کيسې جوته کړه چې پوهنګردې د ټولنې په ودانانو او بډايانو او ان پخپله په باچا باندې څومره غېزه کړه ده. کيسې داسې ليکي:

«يوه ورځ مائیکر باچا، لويي پينځلسم، له خپلو نيژدې دوستانو سره دېوډۍ خوړله. دوي د بېلابېلو کيسو او پېښو په باره کېنې غږېدل. په دې منځ کېنې د ښکار لوبه وچېرل شوه او ورپسې يوه پکېنې وويل چې د ټوپک باروت څنگه جوړېږي. د باروتو په جوړولو څو هيڅوک نه پوهېدل. باروت څه ډېر نژداسې ټوکي هم ول چې هيچا يې په باره کېنې اگاهي نه لرله. د بېلګې په توګه د رانۍ بارخوګان چې په کوم سينګار او سورخي د سرو انګو په شان ښايسته ول، او د هغې په ښکولو، سپينو او مهينو لېنګو چې کومې وربښمينې جوړاې وې هغې ته پته نه وه چې دا څنگه او له څه څخه جوړېږي.

په دې منځ کېنې، په دوي کېنې يوه کس غږ وکولو چې موږ د خپلو پوښتنو ځوابونه يوازي او يوازي په پوهنګردې کېنې موندلای شو. چې دا يې واورېدل نو يوه ټوک په زغرده ورتړپ وهل او په تلوار او د په د سترګو په رپ کېنې يې پوهنګرده ورته راوړه...

په پوهنګردې کېنې دوي ژر ژر باروت، سورخي سينګار، سرسني، وربښم، اوبدنه وموندل. ورپسې نو دوي ډله ډله په بېلابېلو ټوکونو باندې وبله راغونډه شول. لنډه دا چې هرڅه چې د دوي پکار ول هغه پکېنې ول. کومو کسانو چې کانون لوستلو هغوي پکېنې د کانون په هکله اگاهي وموندله. باچا ته بيا پکېنې د خپلو واکونو په هکله اگاهي څرګنده شوله. کله چې دوي ټول د پانو په اړولو راټولولګيا ول، يوه لوي خان، چې کومې دې سي نومېدل، باچا ته وويل:

«باداره، موږ ډېر بختور يو چې ستا په باجهي کېنې وګرځي د هر هونراو پوهنې زدکړه کوي او بيا خپله پوهنه راتلونکي کول ته پرېږدي. په دې کېنې خو هرڅه شته، د يوې ستنې له جوړولو رانيولې بيا ستا تر سترو سترو ټوپونو پورې. هر ډول ټوکي، له بېخي کوچني څيز څخه رانيولې بيا تر بېخي لوي پورې...»

په فلسفيانو بريد

داسې هم نو نه وه چې د پوهنګردې هرځاي هرکلي شوي و. کوم فلسفيان چې دغه ستر کار لګيا ول له ډېرې سختې غندنې او يرغل سره مخامخ ول. د اېلي فرېرو، چارلس پاليسوټ او

جېکب نیکولس موریو غوندي لیکوالانو په پوهنګردې پوري توکي او هنکونه ولیکل او جېسوتي مسهیانو بیا تور ولګولو چې په پوهنګردې کښې چې هرڅه لیکل شوي دي هغه له نورو سرچینو څخه غلا شوي دي. په کال ۱۷۵۲ کښې د ګردپوهنې د لومړینو دوو توکونو له خپرېدلو وروسته د فرانس په باچا باندې دا ومنل شول او هغه اړ ایستل شو چې په پوهنګردې باندې چورلټ بندیز ولګوي.

په کال ۱۷۵۷ کښې یوه جورنالیست چې فرېرېون نومېدلو د بندیزونو د ځانګې مشر چارواکي، مېلشېر، ته وویل چې دېدېرو یو ډېر چالاک او بدنامه کس دي. ورته ویي ويل چې هغه د یوې ګډوالې (Company) د سرمیر دي او د یوې داسې ټولنې مشر دي چې ورځ او شپه په چلونو او چلوټو لګيا ده.

په کال ۱۷۶۰ کښې پالیسوت یو هنک (Comedy) ولیکلو. د دغه هنک نوم ؤ، **فلسفیان، چې روسو یې د یوه ځنګلي بیزو په بڼه پکښې بنودلي ؤ** او همدا شان یې هېلویتیس، دېدېرو او دکلوس هم د نورو بوندګانو په بڼه بنودلي ول.

هغه به د دغو فلسفیانو په هکله ویل: «دغه د بېلارې شویو کسانو یوه ټوله ده چې ساده او وزګارې نسخې تېرې باسي او ډېرې غټې غټې باتې ولې.»

د کال ۱۷۵۸ کړکېچ

په کال ۱۷۵۸ کښې دې المبرت د پوهنګردې لپاره د سویس د غورېدونکي ښار، جنېوا، چې په هغه وخت کښې ځان ته یو دولت ؤ، په هکله یوه لیکنه وکوله. په دغې لیکنې کښې هغه ویل چې که په جنېوا کښې له تیاتر څخه بندیز پورته شي نو دا به ډېر ښه کار وي. په همدغې لیکنې کښې هغه د دغه ښار د ملایانو او شیخانو په وچو وچو او بېخوندو بندیزونو هم نیوکې وکولې. دغو نیوکو په فرانس کښې هم دیندوسته کسان هم راوپارول او پایي دا شو چې پارلیمان پوهنګرده ناکانونه کړه.

المبرت، چې د پوهنګردې سرېشته ګر یا (Editor) ؤ، اړ شو چې له خپلې دندې لاس په سر شي. له هغه وروسته نو ټوله چاره د ښاغلي دېدېرو په غاړه شوه.

په کال ۱۷۵۸ کښې چې د هېلویتیس په لیکنې، اروا، باندې کوم شؤر را پورته شو او په دا بل کال چې د دېدېرو په پوهنګردې باندې کوم بندیز ولګېدلو هغو فلسفیانو ته د تاوان په ځای ګټه ورسوله. ولټایر چې هرڅومره چیغې او سورې هغوي ته ووهلې چې په یوه ګوند کښې دي وبله راټول شي مګر راغونډ نه شول. مګر اوس چې د دوښمنانو لخوا ورباندې زورنه (Pressure) راغله هغوي بله لاره نه لرله بلکې اړل ول چې وبله یو شي. غندونکو هغوي د تباه کولو په ځای لا نور هم ځواکمن کړل.

مالېشېرېبس – یا «مؤنسیور ګیلومي»

د پوهنګردې لیکوالان ډېر بختور ول چې کله کړکېچ د دوي ټوله کار او زیار له تباهی سره مخامخ کړو په هم‌هاله مهال د دوي یو ملګري، **مالېشېرېبس**، ته د خپل پلار، چې د فرانس نوي چانسلر ؤ، لخوا د بندیز ځانګې، (*censorship*)، مشر وټاکل شو. **چرېټین – ګیلومي لاموینګنون دې مالېشېرېبس**، (۱۷۲۱ – ۹۴) د یوه ازاد اندیال په توګله یوه اوږده او ځلېدلې دنده ترسره کړه ځکه چې پخپله یو ډېر باتور لیتوال هم ؤ. که چېرې **مالېشېرېبس** نه وای نو د پوهنګردې لیکونکو به هیڅکله دومره زړورتیا هم نه وه کړې ان چې خپل اند او سوچ پر ګڼو ته څرګند کي. **مالېشېرېبس** به په خپله هم ویل، « ما د یوه وخت لپاره د فرانس په بندیز ځانګه کښې دنده ترسره کوله. خو ما به ازادې وینا او ازاد سوچ کلکه او پخه ګرځه لرله. ډېر کله داسې هم وشول چې **مالېشېرېبس** به دېدېرو او دې المبرت ته د پردې له شا په پټه پټه پنا ورکول او هغوي به یې ژغورل. کله چې په کال ۱۷۵۲ کښې یوې شاهي وایې (*Decree*) د پوهنګردې په لومړنیو دوو ټوکونو بندیز ولګولو او د هغې د نورو ناچاپه برخو د ولکه کولو لټون یې پیل کړو، نو **مالېشېرېبس** ته بلنه ورکړه چې خپل ټول لیکلي توکي په خوندي ترین ځای کښې پټ کي. او دا خوندي ترین ځای د **مالېشېرېبس** خپل کور ؤ.

مالېشېرېبس

د باچا لپاره او د باچا په چپه

کله چې په کال ۱۷۷۱ کښې باچا پارلیمان د کانون رغونې له واک څخه بېبېرځي کړو او پرځای یې خپله « هسکینه جرګه » یا (*Superior Council*) وټاکله په هغې باندي **مالېشېرېبس** خورا وځشمېدلو او په پرځای یې د ټول میلټ جرګه راوبلله. د لرغوني واکمنۍ په وروستیو کلونو کښې چې هغه د سمونو لپاره کومې هلې ځلې ترسره کړې او کومې سترېي چې یې وکولې د هغه نوم هم د فرانس په هغو کسان کښې یاد شو چې اولس به ډېره زیاته مینه ورسره کوله.

هغه په کال ۱۷۷۵ کښې د باچا، لوي شپاړسم، په وزيرانو کښې يو وزير شو. که څه هم هغه د شاهي کورنۍ خسمانگر و مگر بيا به يې هم پخپله ډېر ساده کالي اغوستل. هغه ډېر لېوال و چې په چوچ (*Economy*) کښې سمون راولي. مگر کله چې پوه شو چې شاهي دربار هيڅ ډول سمون نه خوښوي نو هغه پخپله له سرکاره گوښه شو.

د مونسور گيلومي هپي (*Adventures*)

مالېشېرېپس چې کله له سرکاره گوښه شو نو يې د چورت او اند خپلواکي لا زياته خواکمنه شوه. اوس نو هغه ښه پوره وخت لرلو چې له کومه کاره سره يې زياته مينه لرله همغه کار ته ډېر ډېر وکوي. او دا کار و بوتپوهنه (*Botany*) چې دې بېخي پرې مين و.

کله چې هغه په خپل کور کښې گوښې ژوند غوره کړو نو يې هلته د فرانس تر ټولو ښکلي او لوي باغ وکړلو او ورسره ورسره يې د بوتپوهنې په باره کښې څلوبيټ بېلابېل ټوکه وليکل.

په کال ۱۷۷۱ کښې د مالېشېرېپس ماندينې له کور سره نيژدې په ځنگله کښې په خپله ځان په ټوپک ووژلو.

مالېشېرېپس دا پخه او ټينگه گروهه لرله چې د باچا په گډون هر وگړي دي کانون ته غاړه کښېږدي او هم دي د کانون له گټو او ښمره برخمن شي. هغه به ويل، « د همدې گروهې له کبله له اوښتنې (*Revolution*) وروسته زه بېرته هيواد ته راستون شوم چې د پخواني باچا کانوني ژغورندوي (*Defence lawyer*) شم. مگر د دغه کار پايله دا شوه چې پخپله د مالېشېرېپس هم په تخته دار (*Guillotine*) باندې غوڅ کړ شو.

دېنيس ديدېرو

ديدېرو چې د ليکلوسټ او هونر کومه لاره نيوله وه هغه يې پلار ته يو گډوډ او بې سرېښتي کار برېښېدلو. مگر پخپله ديدېرو هم خپل ځان يو ليکوال او هونرمند ښکاره کېدلو او هم يې د خپل پلار، چې يو تکړه کاريگر و، ډېر درناوي کولو. هغه په دې گروهه و چې ليکوالي پخپله يو کار او پېښه ده چې خورا زيات رېږ او کارنده توب غواړي.

په ديدېرو خپله يوه خور ډېره گرانه وه چې مخ يې د يوې ناروغۍ له لاسه بيخوله شوي او هروخت به يې پزې باندې يو پوښ اغوستلو. له همدې کبله هغه د ټول ژوند لپاره ستې يا بېواده پاته شوې وه. يو بله خور يې، چې انگليکه نومېدله، په خپله خوښه راهيبه شوه. مگر هغه وروسته لېونۍ شوه او بيا ډېره ژر په ۲۸ کلنۍ کښې مړه شوه. د هغه يو ورور چې ديدېر نومېدلو لومړي په کليسا کښې اېښو او بيا کانون شو.

هغه به د خپل ورور په باره کښې ويل: « مسيحيان چې کوم خيز ته ښه /ايوانجيليکي (*Evangelical*) وايي هغه هيڅ هم نه دي بلکې د بد بوي او وروستوالي يو چل دي. ديدېر به يو ښه ملگري او يو ښه ورور وکه کليسا د هغه د خوي دا ښه /پخونه تر پېښو نه واي لاندې کړي»

د مینې پټ تاریخ

په کال ۱۷۴۲ کېنې دیدېرو له نېستمنې مگر ډېرې ښکولې انتوني چامپيون سره په پټه واده وکولو ځکه چې د هغه د پلار خوښه نه وه. د دوي نور ټول زارې (اولادونه) کمکلي مړه شول مگر یوازي یو زوي، چې انجیلیک نومېدلو، ژوندي پاته شو او ابلوخ (بالغ) شو. د هغه د نورو دوستانو په اند، میمه دیدېرو یوه نازکه نه بلکې یوه شوخه او سرانښه ښځه وه. مگر پخپله دیدېرو له هغې سره ترپایه وفا پاللله.

په کال ۱۷۵۵ کېنې هغه د مینې یو ځل بیا په مینې کېنې لاهو شو کله چې یې په سوفی ولاند باندې زړه وبايللو. هغه به د هغې په باره کېنې داسې ویل، «د نورو کسانو په اند دا یوه ۴۰ کلنه ستی (ناواده شوی) ښځه ده. خو زه په سوفی کېنې د یوه نارینه او یوې ښځمنې ټول ښه خوښه او کره وړه وینم. هغه چې کله هم وغواړي نو یو نارینه یا مېرمنه کېدلای شي.»

هغه به د هغې سپین او نېغ ویل ډېر خوښول. د هغوي دواړو تر منځ پیاوړې (۲۵ کاله) ټینګه مینه وه کله چې هغه په ۶۸ کلنۍ کېنې مړه شوه.

دیدېرو د هغې په مړینې ډېر ویرژن ؤ او ویل به یې، «اروا د یوې غاړې په شان ده، چرته چې ښه او بد دواړه ډوله ژوي اوسي. بد کسان د دغې غاړې خولبوي لري کوي او بد ژوي ورڅخه راخوشي کوي. مګر ښه کسان بیا اپوټه یوازي ښه ژوي ورڅخه راخوشي کوي.»

دیدېرو او د هغه دوستان

دیدېرو به ویل: «زه یو ډېر ژبه ور او بیانګر اینسان پیدا شوي یم.» هغه یو دومره زیات هوسناک کس ؤ چې خپل ځان یې هېر ؤ. هر څه یې خوښېدل او ورسر مینه یې ښودله او هم یې تر ډېره بریده د هرڅه په باره کېنې یوه کسنه (Theory) هم لرله. ټول به ویل چې دیدېرو یو نه درېدونکي غرندي دي. کله چې یوه کیسه وچېرل شي نو هغه په پرلپسې توګه د کوټې په نس کېنې ګرځي راګرځي د خپل سروښتان په ګوتو کېنې مروړي او ږغیږي.

هغه به ویل:

«زه چې هرڅه کوم، لولم، غبرګون ښیم، لیکم، په چورت کېنې ډوبېږم، اورم، ګورم/او هوښ کوم دا ټول یوازي او یوازي د خپلو ملګرو او دوستانو لپاره کوم. که له ما سره نه هم وي بیا هم زما ټوله مینه او تپاک د هغوي لپاره وي. زه په پرلپسې توګه د هغوي د خوشالۍ چورتونه وهم... ما خپل ټول سږد او خپلې ټولې وړتیاوې تر هغوي څار کړې دي؛ نو ځکه خو کله چې زه ږغا کوم او یا د یو څه

په اړوند خپله انځورنه نسیم تویو څه نا څه زیاتوالي پکښې وي چې کله کله خو یې زما دغه نامنندویه دؤستان ما ته پېغور هم راکوي.

پوهنګرده څه ده؟

دیدیږو په خپلې یوې نامتو لیکنې کښې چې سرلیک یې و، «پوهنګرده»، و لیکل:

«Encycloypedie د یوناني ژبې ټکي دي چې مانا یې ده، «د ګردې پوهنې ترمنځ تړاو». د مټکې پرمخ چې څومره پوهنه شیندلې او لوستې پرته ده موږ غواړو چې هغه ټوله په پوهنګرده کښې راغونډه کړو او لږه (general) پوله پټې او جوړښت یې هغو انسانانو ته وړاندې کړو چې په دې پېر کښې له موږ سره یو ځای ژوند کوي او هم یې هغو کولونکو ته پرېږدو چې موږ وروسته ژواک کوي. په دې توګه به د تېرو پېړیو پوهه د راتلونکو پېړیو په ښمړ هم ورشي.

یوازې په یوه فلسفي پېر کښې دا هڅه کېدلای شي چې پوهنګرده ولیکل شي... پکار ده چې د هر څیز ولټول شي، رڼا ورباندې وشي او د چا خوښه که یې نه وي پکار ده چې څېړنه ترسره شي... پکار ده چې موږ هغه ټول خنډونه ونړوو چې بنسټ یې په ریښتینۍ نه وي ولاړ، او هونرو ونړو او پوهنې ته بېرته هغه ازادي او خپلواکي ورکوي چې بل هرڅه ګرانې ده.

مخکینۍ پېړۍ خو چې څومره وس لرلو هغومره یې پوهنه پرمخ بڼو هم تله... اوس نو زموږ د پېړۍ وار دي چې د دوي ټولې بریاوې وبله راتولې کړي او په یوې پېکړې کښې یې واچوو او بیا یې راتلونکي کول ته پرېږدو.»

ژان ژاک روسو (۱۷۱۲ – ۱۷۸۰)

روسو پیدا شوی و د سویس په جیبوا کښې چې هغه پخپله ځان ته یو داسې کوچني ښاري اولسي دولت و چې شاوخوا لویې لویې کاتولیکي نوابۍ، سردارۍ او باجهۍ پرتې وې. د روسو موږ د هغه تر زوکړې لږ وروسته مړه شوه. هغه کومه دستورې زدکړه نه کړله ترسره. په ۱۵ کلنۍ کښې یوې کاتولیکي نوابۍ، مېرمن وارېنس، هغه ځکه تر خپلې پالنې لاندې ونیول و د هغه خپلې زدکړې پوره کي او کوندي کاتولیکي ګروهي ته واوړي.

وروسته هغه پاریس ته ولاړ او هلته یې له دیدیږو سره ولیدل. هغه پخپله لیکي، «کله چې زه په کال ۱۷۴۱ کښې پاریس ته راغلم نو ما په یوه سماوار کښې له دیدیږو سره ولیدل چېرته چې موږ دواړه د شترنج یوې لندارۍ ته ورغلي وو.»

روسو به د پوهنگردې لپاره لیکنې کولې. یوه لیکنې یې د سیاسي چوچ (political economy) په باره کښې وه. د موسیقي په هکله یې بېلابېلې لیکنې وکولې. ډېر ژر روسو د پاریس د ساھو اندیالانو په کریو کښې ومنل شو، او ځایي فلسفیانو به ویل چې دي هم د هغوي له ټولې څخه یو کس دي.

د روسو چلنج

روسو په خپلې لومړنۍ سترې لیکنې، د هونرونو او پوهنو په هکله څرگندونه یا (*The Discourse on the Arts and Sciences*) (۱۷۴۹) کښې د لیتوالي د بنسټي ارونو سره ډغره ووهله او چورت او اند یوه داسې لاره یې غوره کړه چې وروسته چې د هغه په ټولو وروستنیو لیکنو کښې ځلیري.

ورپسې د روسو په خپلې یوې بلې سترې لیکنې، د نابرابرۍ پیل یا (*The origin of inequality*) (۱۷۵۵) کښې هم

ددې کتاب نورې برخې به ژر خپرې شی

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library